प्रवेश सं० विषय: पुराणेतिहास क्रम सं०

नाम भागवत व्याख्या ग्रन्थकार

पत्र सं० 2-12

श्लोक सं० अक्षर सं० (पंक्तौ) 38 पंक्ति सं० (पृष्ठे) 12

आकार: ११.४८ , लिपि: दे.ना. आधार: का.

वि० विवरण अपू.

पी० एस० यू० पी०--७७ एस० सी० ई०--१९७१--५०,००० 14468 दे. ३१७१(ख)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्रह्मस्वरूपत्वादेव न गम्यः सत्त्वप्रतीयमानरूपेण चामलं श्रुतावपि स देवेति नेह नानेत्युभय।
स्वरूपत्वं निर्दिष्टं तथा च ब्रह्मणो मनोवेद्यत्वं वेदैकवेद्यत्वमित्युभयमपि वेदे ज्ञायते यच्च यतो
वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति तन्निर्विशेषब्रह्मप्राप्त्या अथवा न वा वाचा शक्यावोद्यते किं
तुल्यहानाया मनसापि न परोक्षविषयेण ज्ञायते अतएव न विविक्तगोचरेण च सर्वेषामोपा
धिकस्वरूपत्वं जनतास्वस्यापि सोपाधिकत्वात्सोपाधिविमोक्षत्वात्तेन तद्रूपेण सतोऽप्यदृष्टैव
स्वज्ञायते इदमेव वस्तुतो मनसा विसृष्टत्वं यत्सर्वोपाधिविनिर्मोकः वास्तवं चेदमेव वस्तु मह
वततं देवकी च पूर्वोक्तमनसो ब्रह्मणः प्राप्तिरिति तत्र तदाविर्भावः तेषां च ब्रह्मदेवस्य।
रोहिण्यां रोहे बीजजन्मप्रादुर्भावकर्मणोर्निष्पन्नाया उक्तनावस्था बीजत्वस्वरूपसाधन
संपत्तौ ज्ञानस्वरूपब्रह्माविर्भावप्राचीनरूपं नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति श्रुतेर्बलस्व
जन्म तच्च बलं ज्ञानयोगसंपत्त्यात्मकं स्मृतिरपि ज्ञात्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ
योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् संहरे
च्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिवेति तच्च बलं योगसिद्धिरिति तद्व्याख्यानम् एतस्य ब्रह्मणः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ह्लात्कारयोरत्याद्युपेहलम् स च भगवान् निशीथे उच्चराशिस्थमनश्चन्द्रे समुदिते प्रादुर्ब।
भूव यतो यानि शास्त्रमर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमीत्युक्तेः परमार्थिका विद्या निशा।
यां जागरूकस्य वसुदेवस्य तद्भार्यायां ब्रह्माकारवृत्तौ प्रादुर्भावो जातः ततस्तौ तत्समये ब्रह्मा
नंदपरिप्लुतौ सकलेतरवृत्तिविलापनपूर्वकं तदेकाकारतारूपस्तुतिं चक्राते ततो वसुदेवः प्रा
दुर्भूतब्रह्मसाक्षात्कारस्य पुष्ट्यर्थं नानाविधविघ्नपरिहारार्थं यथास्यैवं परेषां चैकैकाभि
दपि हृदिपातो माभूत्तथा परोक्षदेशे तदभिवृद्ध्यर्थं यशोदाख्यमुदितालक्षणभार्यान्वित
संतोषलक्षणनंदद्वाराकुरि तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य रक्षार्थं नं स्वजे प्रापयितुं प्रतस्थौ
यथोक्तं वासिष्ठे कतिचिद्योगिनस्यास्परहिताशिक्षिताशयः संतोषनामा प्रियया नित्यमुदि
तया तस्मिन्नेव काले कंसमार्गान्ताद्भुतनिगडबंधनं सततं [illegible] द्वारस्थसर्वेप्रपावताऽभवन्

न्वितःकृष्ण वोधवीजस्य ति

तस्मिन्काले वसुदेवः श्रीकृष्णमादाय तोकब्रह्मोद्वह्य नानाविधकल्लोलावर्तभयानकावह
तरंगां तमःरूपां सलिलां कालिंदीं प्रविष्टवान् सा च कृष्णस्य स्वरूपं स्पृष्ट्वा मशकवती जानु
दघ्नाभवत् वसुदेवश्च कृष्णमवहन्नारेवनिरुद्धविग्नमनाः पारं जगाम तस्मिंश्च कलिं नंदप

२ त

त्नीयशोदा महामायां जनयामास तज्जन्मना सा महामोहनिद्रायां न किंचिद्विवेद
वसुदेवश्च तत्सुतस्य शय्यायां श्रीकृष्णं निवेश्य महामायां गृहीत्वागतवान् यदेन्माया
श्रीकृष्णयोः परिवर्तनमयमन्यान्यासाध्यासो वेदान्तिप्रसिद्धो दर्शितः एवं गृहीताम।
हामायामागमनकाले वसुदेवस्य पुनः सर्वा द्वारां भावबुः बंधनं च तस्य पुनस्तथैव बभूवे
एतेन संसारिणां व्यामोहो दर्शितः यदेतन्निजं सर्वस्वभूतं परमार्थवस्तु तन्नामायोपादानं
सा च माया प्राप्तिकाले स्वशब्देन प्रबोध्य यस्यां जाग्रतिभूतानीति वचनेन तद्द्वारा कंसम
ह्वाय्यागतेन च कंसेन गृहीत्वा शिलायां पातिता तद्धस्तादुन्मुच्य वसुदेवसंसर्गेण प्राप्तब्र
ह्मविद्याभावा वियति तदसंबद्धदेशं जगाम आह च अरे किं मया हतया [illegible] यत्र क्वचिद्विद्य
मानेन साक्षात्कृतेन परब्रह्मणैव इदानीं तोकरूपेण तव मृत्युर्भविष्यतीति स च परमावि
न्नमना वसुदेवं देवकीं च बहुभिः क्षमापनहृद्यवचनैः समाश्वास्य पुनः स्वस्थानं गतवान्
स्वमृत्युभूतज्ञानस्वरूपभगवद्विनाशाय स्वपरिकरभूतमासुरगणमुद्योजयामास तत्र
प्रथमं पूतना बकीपक्षानुरूप तत्र गतवती स्वस्याद्वितीयपरमतत्त्वदर्शनमेव रूपं गृहीत्वा भ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गवत्समीपेगत्वा यशोदादिदेवीव्यामोह्य भगवंतमहीत्वास्तनंयदहात् तस्येदंतत्त्वं ग्रविवेकिनांसाधन
संपत्तिरूपलक्षणतारुण्यमप्राप्तानांबालानांश्रेयग्रावनरूपविनाशप्रवणावकृतरताद्दशबालविना
शेतत्त्वधयोरुबासोत्साहोबालग्रहमुख्याप्रतनानाम्नीवहिर्मुखवुद्धिः सकामसुहृतदुष्कृतपवत्य
वतीचग्रासमाधिपावंडपथानिपुणाबकविग्रहा व्यामोहननिमित्तंसंपादितरमणीयविग्रहाविः
नात्ममापातरमणीयविषयभोगविबसंभ्रतसविषदुग्धायितरसवत्स्तनमगवतेदत्तवतीसचभ
गवान् तादृशवक्षिपयपरिवारमहाराजसकलामुरसंपत्रिदानमूलाज्ञाननिरन्वयविनाशपर्या
प्रयोरुषोऽनायासेनतदीयस्तनरसंग्रहन्नेवतत्प्राणानपिसहैवजग्राह यथेदानींतनेकालेधनि
कपुरुषाःस्वकीयमेभोचितसुंदरत्वाभिमतभोगोपहारैर्बुद्धिविरग्राराधयंति तत्रयत्रसविदमा
सास्तदुपाहृतभोगलोलुपास्तदीयसेवयाकृतार्थम्मन्याविषयभोगासत्यातत्रैवनिविष्टमनसःस्व
श्रेयसश्च्यवंति येतासत्ववृक्षज्ञाननिष्ठामहानुभावास्तदुपाहृतभोगानादृत्यतएवतेषांप्राणेंद्रियम श्या
नांसिस्वैकपराणिकृत्वा स्वयंवृथनादिभ्यस्तेषामभिमानंत्याजयंतास्संसारिलोकदर्पणांस्वेना
शयतस्वतानुद्धरंति एवंभगवानपिप्रतनाप्राणानाहृत्य तामारयन्नपि तांपरमपदंप्रापयति
स्मेत्यहोतस्याभाग्यम् तथोक्तंभागवते पूतनालोकबालघ्नीराक्षसीरुधिराशनाजिघांसयापिहर

३

येस्तनंदत्वापसद्गतिंकिंपुनःश्रद्धयाभक्त्याकृष्णायपरमात्मनेयच्छन्प्रियतरंकिंनुरक्तास्तन्मा
तरोयथाइति ततःक्रमेणाभिवर्धमानोब्रह्मस्वरूपबोधःवाजिगुत्युक्तस्तथानःसुसमाहित
मुत्सनेद्यायादित्यखिलग्रहोपयोगपुरस्कृतसंभृतशकटहस्तांतितालिंगशरीरंमनंतवासना
त्मकविविधराजसतामससात्विकभावसंभृतंभाराक्रांतशकटस्वदेवोक्रांतिकालेमर्मसुपीड्य
मानेषुवेदनार्ततया तद्दनुरूपशब्दंकुर्यात् लोकास्त्रोकांतरंगच्छन् विनासाहात्कारंकुरापि
विनाशशीलंजीवोपाधिभूतं गोपालैर्वद्भुतं सुकुमारेणपादप्रक्षेपेणवभंजेत्येवं लिंगश
रीरंभंगोभगवत्साक्षात्कारेणैवभवतीतिशाकटपातनेकर्मणाव्यज्यते अथलौकिककामस्तदा
विवेकिजनलक्षणावर्तनकारीऽज्ञानचक्रवातासुरो लोकसंभावुद्ध्याभगवंतंतद्रूपेणाज्ञानिनि
हृंगहीत्वाग्राकाशेनीतवान् [illegible] मितेस्वधश्चोर्द्धंचयावंतस्त्रक्रावर्तविवर्तनेःसर्वतए
वद्धहंतेमूढामोहभवांवुधौ भगवांश्चतंगलग्रहणनिष्ठुर्छृत्वापातयामासस्वहस्त
रेतिज्ञानमाहात्म्यंपुनरपितत्वविवेकेणबोध्यतेऽतःसकलैहिकामुष्मिकविषयवैरस्यकारी
सकलदैन्यप्रशमोबोधाधीनएव सएवपरमात्मामंदमध्यमाधिकार्यनुग्रहाय स्वीकृतसगु
णमायामयविग्रहोगोपालानपिजन्मांतरोपार्जितसुकृतराशीन् रमयामासातःसगुण
विग्रहमसक्तमनसांपर्यवसानेपुनस्तदेवफलिष्यतीति सगुणोनिर्गुणोवानकश्चिद्विशेषः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तत्रवात्सल्यलक्षणां भक्तिं प्रवर्तयामास तच्चवात्सल्यं यद्यपि भगवान्भक्तवत्सल इत्युक्ते
र्भगवन्निष्ठं प्रसिद्धं तथापि नंदयशोदादिनिष्ठतामिदानीं वात्सल्यस्य संपाद्य भगवान्
स्वयं तस्याः संगतामुद्बोधयामास ततः कतिपयाहे काले गते गर्गमुनिः सर्वज्ञद्वारा नंदप्र
प्रार्थनातः स्वस्वलोके व्यवहारार्थी तन्नूरालोकोद्धाराय सदानंदार्थक श्रीकृष्णमंतर्या
मिलार्थक नारायण ततश्चास्योक्ता यथा वासुदेवकेशवाद्योत्तजादिनामानि ज्येष्ठभ्रात
र्बलदेवादिनामपुरस्कारेण प्रवर्तयामास व्रजेसकलेष्वपि संघाते ततो गोभिरिंद्रियैस्स
दभिमानैरहंकारैर्गोपालैर्गोपीभिरहंवृत्तिभिः व्रजेसकलैरपि संघाते संपादितं गोरसल
क्षणं पयोनवनीतादि विषयभोगं चिदात्मानुभवं स्तान्सर्वानूरमयामास तद्धी कश्चित
रोहांश्च विदपरोहं यथा मुख्याधिकारिणा भुज्यमानं चिदात्मनि जानंति इतरे चन्यहं भुंजे
रत्येवं व्यवसायिनामात्मनामपि तत्रैव भोगः फलतीत्येतावता परोहं ततः कदाचिन्नस्वाल
चापलतावसरे मंथनभांडभंजनापराधनिमित्तं श्रीयशोदायाः यष्टिविभीषापूर्वकं प्रेम
मक्तिरज्ज्वांचितोलूखले बंधनं त्तं बंधनावसरे च शाकुबंधनरज्जोर्द्व्यंहंतामममतालक्षणां
गुलिद्वयन्यूनतयायावतीभिरज्जुभिर्बंधनं त्तवती ताभिः सर्वाभिरपि न द्व्यंगुलं कुर्वती।

पार्थिवैः पार्थिवो
देहोभोगैरेवोप
चीयते इतिदर्श
यितुंलोके वृकोर
दृष्टांतं हरिः ६

५

परमखिन्नमनास्तस्याश्च तादृशमनोवृत्तिपरवशो वत्सलवत्सलो बंधनं स्वयमाप्यत दामोदरतां।
जगाम तस्याः रजोरजस्तमोद्भिन्नसंबंधराहित्यरूपांगुलिद्वयहीनायाः शुद्धसत्वरूपात्मिकाया।
एकस्याएव बंधककर्तृत्वं बोध्यम् तच्चदाम मायालक्षणमुदरे एकदेशे वर्तमानं विराजते स्म तथा।
हाभियुक्ता उपनिषदर्थमुलूखले निर्बद्धमिति न निर्गुणस्वरूपेण विमोक्षायोपयुज्यते सत्वव्रत्ति समा
हृष्टं तत्परं बंधमुक्तिदं मम किंच निर्गुणोपि सगुणो विग्रहवान् स्वस्मिन्सगुणभक्तामसद्भावेण ग्राहयि
तुमिव यशोदयागुणसंबंधं स्वीचकार ततो सरमुनिमनुजमूर्तिगोवत्सगोपगोपीवृंदावनार्थी वृंदाव
नतमस्मो वृंदावने विहर्तुं कुब्जवासिनः सर्वान्भयमुत्पाद्य वृंदावनगमनानुकूलं संस्कारमुद्बोध्य।
तत्रस्वीन्निनाय ततो गुणवद्धोपि परमनिष्कलजन्मनोः संभावितगर्वस्वरूपलाभानपि बंधोन्मूलनेन
मोचयितुं स्वसामर्थ्यं प्रकटयन्निव यमलार्जुनवृक्षोपातयामास तौ च पुनर्लब्धस्वस्वरूपौ दिव्यविग्रहौ
भगवच्चरणस्पर्शनस्तवनादिकृत्वा ततोनुज्ञां प्राप्य स्वपदं जगमतुः सच भगवान् येन वध्यते तेनैव मो
च्यते इति लोके दर्शयितुं यशोदाहस्तेनैव स्वबंधनमपसारयामास सेयं भगवतो दामोदरतालीलेयं
ततोस्य यशोदाप्रभृति गोपालवृद्धान् तादृशगोपीश्च कृतार्थीकृत्य समानवयसो बालान्वत्सांश्च गुरुषिम
न्कृतार्थयितुं तादृशीं लीलामपारदे ततोहरमुनिमनुजमूर्तिगोवत्सगोगोपीवृंदावनार्थं वृंदा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वनं वत्सम भूमौवं दावनेविहरंतं व्रजवासिनः सर्वान्भयमुत्पाद्य दावनगमनानुकूलं संस्कारमुद्बोध्य
तत्र सर्वान्नीनाय तत्र वत्सासुरमविवेकं बकासुरं दंभं अघासुरं सर्वभक्षकं लोभं च निपात्य मनुष्यवि
६४ ग्रहसाफल्याय साधनसंपत्तिं लोके ग्राहयामास ततो ब्रह्मद्वारा वत्सबालापहारलीलां संपाद्य स्वस्य
सर्वात्मतां प्रदर्शयामास यथोक्तं भागवते यावद्वत्सपवत्सकाल्पवपुर्यावत्करांघ्र्यादिका यावद्य
ष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषांबरम् यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद्विहारादिकं सर्वं
विष्णुमयं गिरोंगवदजः सर्वस्वरूपो बभौ अहो भाग्यमहो भाग्यं नंदगोपव्रजौकसां यन्मित्रं परमानंदं
पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ततः कालांतरे सर्वान्तर्यामी गजो बलदेवः सकलसंसारनानाविधानर्थ
धारि परमानिष्टकारकं कालियं दुष्टं भिन्नानाविधतादृशसजातीयबहुपरिवारपरिवृतं क्रमशः
प्रवर्द्धमानं तमेव प्रलंबं यत्किंचित्प्रमादेन तमप्युत्थाप्य दूरे व्रजं तं संजहार ततो भगवान् श्रीकृष्णः
घोरविषयविषधरातिदुष्टेंद्रियसंसर्गजनितातिकालुष्यदूषितस्वजनानुपभोग्यचित्तनदीयमु
नासंशुद्धिकामो महतासंरंभेण बहुपरिकरः स्वयं हृदयलसगोतन्महाह्रदे निपपात तन्निवासि
सर्पराजकालियाख्यमहाराजाहंकारं तत्ततत्वेष्टनादिकमनुभूय स्वरसमाजसंस्तुतः पुष्पवृष्टिभि
र्विकीर्यमाणस्तं दमितानिर्मदं प्राणैर्मात्रशेषं कृत्वा स्वपदांकितस्वरं सपरिवारमपसारयामा

५

समंततो हर्षेण च स्वसंबंधिजनान् हर्षयामास नानाविषयोरगविदूषितचित्तह्रदः स्वं श्रीकृष्णमाराधय निपत्य
हृदे मदीये हृच्छत्त्रो पुनरिमां स्वपरिग्रहेणानीतां कृतार्थय विमोह्य सकलत्रभावम् अथाध्यात्मिकाधिभौतिका
धिदैविकाख्यतापत्रयविमोचनार्थं कृतावतारो भगवान् प्रथमं मुंजाटवीनिविष्टदवाग्निपानेन गोगोपान्
आधिभौतिकतापान् निवारयन् त्रापयामास पुनः स्वयागनिवर्तनरोषसंभृतदेवराजकृतसकलगोकुलविध्वं
सनमकल्पकालीनमेघप्रमुक्तासारोपात्तमहाप्लावनोपद्रवे संपातेन आधिदैविकतापलक्षणेन विनश्य
मानं सर्वमेव गोकुलं त्रायतिस्म एवं भगवान्सर्वोपद्रवेभ्यः सर्वान्सर्वथा सर्वदा परिपाति इति सर्वोपद्रवपरि
हाराय स एव शरणीयः ततो लज्जितेन महेंद्रेण स्वापराधक्षमापनपूर्वकं स्तुतिनतिभिराराध्य तेन स दिव्याभिषे
कपूर्वकं गोविंद इति रहस्यनाम्ना पूजितः गोविंदत्वं च इंद्रियवाचिगोपदार्थोपलक्षितप्र
भिन्नस्वपयोधारयाभिषेकपूर्वकं गोविंद इति रहस्यनाम्ना पूजितः इंद्रियवृत्तिभिरावरणनिवृत्तिपूर्वकमुपचर्यते अज्ञाता
त्वत्त्वादि सर्वप्रमाणगोचरत्वे यतस्तत्स्वच्छिद्रचैतन्यमेव तत्तद्वृत्तिभिरावरणकृतं किमपि विद्यते अतः सर्वप्रमाण
प्रबोधनकारित्वात्प्रमाणानामज्ञानावृततत्त्वं च चैतन्यस्य नजडे आवरणकृतं किमपि विद्यते अतः सर्वप्रमाणे
पावित्रित्वैव अथ च गोशब्दो वाग्वाची सा च हृदवेदांतरूपा तया च परमात्मा लभ्यते इत्यौपनिषदत्वं किं च निर्गु
णोपि भगवान् स्वमायया गोइंद्रियाणि तदुपलक्षितं विग्रहं स्वीचकारेति गोविंदत्वं ततः श्रीगोपालमुपास्महे
श्रुतिशिरोवरीरवेदर्शितमित्यभियुक्तोक्तेः भगवतो वेणुनादपद्मनाभकाकदेवरूपत्वात् तस्याः सकाशात् तत्तद
पदेशरूपाः शब्दा निर्गच्छंति तदाकृष्टचेतसः सुरमुनिनरनागास्तदेकप्रवणा बभूवुः तथा तेनैव गोपीभिस्तदुप

नेवद्बुध कारि गोपस्त्रीतः करणवृत्तिरूपा ईतिसर्वासामेव तासां स्वैक परायणत्वं भगवताक्रियते इतिक
लातिता अथ पुनस्तत्प्राप्त्ये इतरसर्वविषयसंकोचलक्षणं तपश्चर्यां कात्यायनीसमाराधनरूपां चक्रुः ततः
कदाचित्तदनुग्रहाय भगवान् तासामितरविषयसंबंधलक्षणाच्छादनपटापसारणपूर्वकं स्वैकप्रवण
तासंपादनार्थं तत्रागतवान् ततः उत्तराधरनानावर्णवस्त्रविषयसंबंधवस्त्राहित्येन नग्नीकृता पुनः
स्वहस्तसंबंधेन लोकोत्तरचमत्कारिपरमसुखसंबंधवत्पूर्वीकृतवस्त्राण्यर्प्य स्वप्राप्तिसमभिलाषपूर
तिप्रदानेनानुजग्राह तत्र काश्चिद्द्विजपत्न्यस्तास्त्वयं यद्यपि द्विजा कर्मजडाद्येके वलकर्ममात्रबुधयईश्वर
विमुखास्तथापि वैदिककर्मिणः परिणामे चित्तशुद्धिसंपादनस्वाभाव्यात् तदीयाभार्यास्तपास्तासामपि
भगवत्परायणतैव भगवदनुग्रहेणसंवृत्ताः इतःपरं तासामेवसर्वासामनुग्रहार्थं भगवान्रासलीलांचक्रे
रासलीलायाविस्तारो रासपंचाध्यायांव्याख्यायते अत्रपतिसुतादिभिरध्यात्मप्रदेहोनिरूपणं कृतं तस्थौ
स्तुविशेषतो न चैवबोध्यः इह संक्षेपः क्रियते सविशेषवस्तुनो निखिलमपि दुःखसंभिन्नमेव यतो ब्रह्मराज्यव
छिन्नकालपर्यंतं तुच्छीकृतकोटिकंदर्पविग्रहेण भगवतापि रममाणाभ्यो गोपांगनानां दुःखनिरतिश
प्रियजनसंपन्नेत्यतो विवेकिना तन्निवृत्तिरेव सर्वोपायैः संपाद्येति मुनिनासूच्यते भगवानपि स्वानुग्रहपात्रे
एतामत्स्वरूपसाता
नितांतनिर्मलसंघातस्वरूपे व्रजेस्वक्रीडायोग्यास्ताः कान्ताः स्वतिभिः साकं रंतुं मनश्चक्रे एतामत्स्वरूपसाता
त्कारं तत्वं सर्वेति संकल्पितवान् यमेवैषवृणुते तेनलाभ्य इतिश्रुतेः किंतु तास्ताः रात्रीः रत्नानतमोभ्या

६

प्रत्याद्राविसदृशीरिदानीं भगवदाराधनादिशुद्धिसाधनेन विकसितमालत्यादितत्सप्रशमदमादिसमद्धिमतीर्वी
ह्य तादृशरमणमपि योगमाययैव वृत्तिसङ्कुचदशायामिव जाग्रदवस्थायां भगवत्संकल्पनया विवेकाख्यशुद्धः प्रा
च्याख्य विवेकदशायामुत्पन्नजाउंतस्तद्विचारे लिप्सितिरोहितं कुर्वन् तत्र तद्वस्तुविषयकाख्यशोकाशोकानपन
यन्नुदितो भूत् तादृशचंद्रोदयेवन सदृशामपीदं कामक्रोधाद्यनेककंटकद्रुमाक्रांतमंतःकरणं विवेकज
निताभिः सम्यग्वृत्तिभीरंजितं अपूर्वशोभाचमत्कारिजातं तत्र भगवान् विविक्तजनमनोज्ञं आत्माभावाद्दृष्ट
श्रीशुक उवाच भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः वीक्ष्य रंतुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रि
तः १ तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिंपन्नरुणेन शंतमैः स चर्षणीनामुदगाच्छुचोम
ृजन्प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः २ दृष्ट्वा कुमुद्वंतमखंडमंडलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणम्
वनं च तत्कोमलगोभिरंजितं जगौ कलं वामदृशां मनोहरं ३ निशम्य गीतं तदनंगवर्धनं व्रज
स्त्रियः कृष्णगृहीतमानसः आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः स यत्र कांतो जवलोलकुंडलाः ४
तस्मिन्नेव व्रजशब्दितसंघातवर्तिन्यः सर्वा एव
व्याश्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति गीतं संपादितवान् तस्मिन्नेव व्रजशब्दितसंघातवर्तिन्यः सर्वा एव
वृत्तयः कृष्णानुगृहीतमनः संबंधित्वात्तदिंद्रियद्वाराणि स्वस्वविषयप्रकाशनेभ्यो निवृत्ताः सर्वमपि
लौकिकं शास्त्रीयं च व्यापारजातं पत्यादिभिर्निवर्तितमपि विहाय तदेकप्रवणा बभूवुः पित्रादिस्थानीयविषयसं
स्कारकृतं वारणं तासामकिंचित्करं जातं काश्चित्सालेव निर्गमा स्तत्रैव निर्विकल्पध्यानेन तदेकतां जग्मुः
तत्रागतानां च तासां भगवता प्रह्लादरीत्या जनमीत्या भयप्रदर्शनं तद्द्वयोगोनामैषह्यः स्वर्शाय मनीषि
यां योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभयेभयदर्शिन इत्यादि शुद्ध्वानररूपं यद्यद्व्यापारजातं तत्परत्वं भवतीनामिहागम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नंजातं पुनस्तत्रैव प्रवृत्तिः कर्तव्येत्युपदेशरूपं तत्रास्माकमस्मिन्दृढतात्पर्यसंपादनार्थं यतो लोके वैराग्य
प्रभासरंहसा सर्वमुत्सृज्य श्रेयोमार्गे प्रवृत्ताः पुनस्तत्रैव ततोपि वीभत्सरे विषयगर्ते निमज्जंतीत्यतः पूर्वं
विषयविरागः दृढः संपादनीयः उभयतोवाहिन्या चित्तनद्या याविषयस्रोतः प्रवृत्तिः साखिलीकर्तव्या
श्रेयःस्रोतश्चोद्घाटनीयं यथा पुनरारूढच्यवनशंका न जायेत बासिष्ठे विवेके चाविवेके च वर्हत्तेषाममोन
री यत्रैव वाह्यतेयत्नात्तत्रैव स्थितिमर्हति यत्नाविरोधिस्रोतो निरोधयत्वादित्यर्थः ततो भगवत्संनिक
र्षोत्कटकामनावत्यस्तद्विरोधिलौकिकशास्त्रीयोपदेशमतिदारुणशस्त्रप्रहारमिवजानंत्यस्तद्वियोग
दुःखमहंत्य गतिकष्टदशामनुभवंत्योरोदनादि कुर्वंत्यस्तदुत्तरं यत्नेन मनःसमाधाय तदनुरूपं गोप्य ऊ
चुः मैवं विभोऽर्हति भवान्गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा।
त्यजास्मान् देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् अत्र सर्वविषयानैहिकामुष्मिकान्संत्यज्य वर्तमाना
वयं तव पादमूले शरणोपसत्ता भक्ता इति वैराग्यशरणागतिपरमप्रेमरूपसाधनसंपत्तिपूर्णत्वदर्शि
ता गोपीनां विरंसामात्रपत्ते सर्वमिदमनुपपन्नं भक्ता भजस्वेत्यनेन ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजा।
म्यहम् इति भगवत्प्रतिज्ञानियमः स्मार्यते आगंतुकं चास्मद्दुरदृष्टं हंमादितो दुरवग्रह करुणामव्यवधि
प्रतिबंधत्यागाभिनिवेशवाः त्यज यद्वाहे दुरवग्रह दुःखेनावग्रहो यग्रहणं यस्येति भगवतो ग्रहणनाम
त्रिमंतराकदाचिदपि भवति इति भक्ता इति भजस्व मा त्यजास्मान् इतो यस्मिन्भगवता कारतानम्रयात्मसदा
योमाभूदित्याशंक्य यथाद्यादिपुरुषो मुमुक्षून्भजते अत्र यथा भवानादिपुरुषस्तथा वयं मुमुक्षव इति

त्यागो न विधेयः इति नार्थं दृष्टांतो भेदनिरूपकः यच्च पत्याद्यनुवृत्तिर्विधेयेति तत्र पत्यादिरूपो भवानेव न शरी
रमात्रे अचेतने पत्यादिरूपता प्राणो हि पिता प्राणो हि माता इत्यादिश्रुतेर्भवांस्तु ततोपि मुख्य आत्मा। कुर्वंति
हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ये कुशलाः स्वसर्वस्वरूपे आत्मनि प्रत्य
गभिन्ने नित्यस्वरूपे प्रियेसुखस्वरूपे त्वयि रतिं कुर्वंति पतिसुतादयस्त्वार्तिदाः स्वयमार्ताश्च अतोऽन्यदार्त
मिति श्रुतेः तैः सार्कं किमपि प्रयोजनं नास्तीति कौशल्यप्रकटनेन विवेको दर्शितः अनित्यमसुखं लोक
मिमं प्राप्य भगवद्वचनेन लोके अनित्यत्वासुखत्वविशेषणे स्वस्मिंस्तद्व्यतिरेकेण नित्यत्वं सुखत्वं च बोध्यते।
इति तद्रूपं नित्यप्रिये इति विशेषणेन प्रदर्शितं चित्तं सुखेनेत्यादिना त्वा सर्वेंद्रियव्यापारनिवृत्तिः अत्र व्रजगम
नेसंपाताभिमानत्यक्ताः केवलं किं करवाम भवतु किं कथ्याभवेम अद्यावधि अस्मदधर्मे प्रवृत्ता यदा च एव
वृत्तास्तत्र उपनिषद्दाकाश्रवणात्वत्सौंदर्यमाहात्म्यं नेदानीं प्रवर्तिष्यति अतो भवान्व्रजजना
र्तिहरणाय प्रवृत्तोऽस्मदार्तिहरणाय स्वीयत्वेन किंकरीणां शिरस्सु करकमलं निधेयं इति कामतासंप
न्नेन स्वेतरकामस्वनिकृंतनीयः अतो भावतस्त्वमपार्थ्य यस्माद्दासानामतत्परेणास्मद्धृदयनिष्ठ
कामादिप्रवृत्ताविदाहं शमयत अन्यथा भगवद्विरहेणास्मदीयं विना शो भविष्यतीति ज्ञानालाभेतु भवदीया
सगुणस्वरूपध्यानोपासनादिना स्वात्मानं कृतार्थीकरिष्यामः त्वदीयं च सगुणस्वरूपं सकलसौंदर्यसारा
सर्वस्वभूतं यतो लावण्यशेवधिभूता श्रीलक्ष्मीदेवी यदीयपादतले लब्धोत्सवा सर्वदा तत्रैव निरतावर्तते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८

तत्रापि येसर्वसाधनसंपद्दलेन तास्तेषु भगवतो विशेषानुग्रहोदृश्यते इति पादतले भोगसंपद्दत्ता स्ति। साधनसंपत् हृदये ज्ञानसंपत् यस्मात्स्वहृदये संवितरत्युक्तेः सर्वाऽपि संपदः श्रीमगवद्विग्रहमलंकुर्वंति॥ भगवत्पादसेवायाईदृशं माहात्म्यम् यत्संबंधेन इतर विषयसांमुख्यं सर्वथाऽस्मत्तो निवर्तं॥ अतः स्व कलदुःखनिवर्तनकारिणस्तव चरणमूलेऽउपासीनानां पूर्वपरिचितवसतीस्त्यक्त्वा त्वदेकपरायणा॥ मामभिलषितं भगवद्दास्यं वितीर्यानुग्रहः संपाद्य। तेनैव सकलकामतापो निवर्त्स्यते विग्रहनिष्ठः शोभा तिशयोऽपि नवर्णयितुं शक्यते अतो दास्यमेव केवं प्रार्थयामः॥ इत्येवं ज्ञानध्यानयोरन्यतरप्राप्तिमभिल त्वयः यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति वचनात् तद्देमत्येन तत्प्राप्तिसंभावना मनाश्रंसमानां तिप्राणरक्षाति॥

विकलावस्तुः तदा भगवांस्तद्दीनतामुपलभ्य दीनदयावशंवदत्वात् आत्मारामोऽपि प्रमाणवत्पवेद्यो॥ गपिवृघटितघटकयोगमायेश्वरत्वात् तद्योगं संपाद्य स्वात्मानंदसमर्पणेन तदानंदास्वादनद्वयां तासु संपादि तवान्॥ ततस्ताभिः सर्वाभिः प्रसन्नाभिः स्वोन्मुखीभिः सार्कं तत्संबंधेऽपि स्वरूपादच्यवमानो विराजते स्म एक वहिर्भूतान्मामतेभ्रतेष्ववस्थितः एकधावदुधाचैव दृश्यते जलचंद्रवदिति हृष्टांतितः श्रुद्धस्व सकलमपि संघातो त्मकवनं शोभयन् वन्हिसंबंधेन स्वस्यसगुणतामिवाभिपन्नयन् व्यचरत् सर्वासु वृत्तिषु सत्त्वास्फुरत्वदित्यर्थः॥ त तो बुद्धिलक्षणपानद्याः सात्विकप्रत्ययात्मकशीततापमानंदाविर्भावसाधनं प्राणवायुक्षोभरहितं पुलिनं प्रस्ह यत्प्रैरेमे यथा चवाहुप्रसारपरिरंभादिभिः कामितः कामिनी रमयंति तथैव कामं निवर्तयंस्तारमयामास॥ ता श्चपुनः लब्धसाक्षात्काराः स्वस्मात्तत्प्राप्तिगर्वेण स्मयमकुर्वत तदा भगवान्तर्दधे अतः संगस्याकारणं पुन

८

इति प्रसंगाद्विति योगशास्त्रोक्तेः स्मयो न कर्तव्यः श्रुतिश्च अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति। विजानीमइति प्रत्ययकाले विज्ञानं तिरोभवतीति प्रदर्शयति जानामीति इत्ते विषयस्यद्वैविध्यं दृष्टमस्थावहा रिकसत्त्वं प्रातिभासिकसत्त्वं च आद्यं ब्रह्मं जानामीत्यादि द्वितीये रूप्यं जानामीति ब्रह्मणश्च परमार्थसत्वेनो मयविलक्षणत्वात्तदनवगाहमानावृत्तिः कथं तद्विषयतामापादयेदिति। तदंतर्धानम्॥ ततस्ताहशहृदि समुदाचरिभगवत्पतहितेऽपूर्ववत्त्वाद्याम्यंतरसंस्थानरूपे वने तासां भ्रमसंस्मृतम् न च वाद्याभ्यंतरविषयसंवा रः विषयाणां चाज्ञानैकनिदानत्वात् सच्चिदानंदस्वरूपब्रह्म विरुद्धस्वभावत्वान्न कचिदर्पितस्तामः तेनैव पर मदुःखातुरा विकलावभूवुः अज्ञानं च त्रिगुणात्मकं विषयाणां तेषां चाज्ञानानतिरेकात्त्वसमशीलेष्वेवतासां त्रिगुणात्मकत्वेन मन्वेषणं समवर्तत प्रथमं सात्त्विकत्वात् अश्वत्थप्लक्षन्यग्रोधान् चित्तसंख्यास्तेभ्यो न गुणत्रयरूपान् कस्मपदवी मन्वेषणं समवर्तत प्रथमं साक्षात् अश्वत्थ दर्शनं भविष्यतीत्यभिप्रायात् अश्वगुण एवं केति समयश्चैतेषां जातुतदर्शनेस्वान्दासाऽमेतत्समशीलत्वात् दर्शनं भविष्यतीत्यभिप्रायात् तुलसीमालतीमल्लिकाजा कार्येषु पंचभूतेषु कुरवकाशोकनागपुन्नागचंपकेति पंचसंख्यासमतया निर्दिष्टेषु पंचसु कर्मेन्द्रियेषु जम्बू तीपृथिवीकेति नाम भिर्निर्दिष्टेषु पंचस्विंद्रियेषु चूतप्रियालपनसश्रसनकोविदारस्थानीयेषु पंचसु कर्मेन्द्रियेषु जम्बू अर्क बिल्व बकुलाम्रस्थानीयेषु पंचप्राणेषु कदंब नीपस्थानीययोः चित्ताहंकारयोः क्षितिस्थानीये मनसि मगीस्थानीयायां बुद्धौ संभावनामात्रेण तान्सर्वान् एवं तिस्त्र एवमन्वेषणात् भगवद्दत्तांतालाभात्परमोह्वि त्वाश्चासन् एतेन गुणेभ्यो गुणकार्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतभौतिकेभ्यो वाह्यतः करणेभ्यः परः भगवान् दर्शितः यदाय वा वतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह वुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिमिति श्रुतेः सर्वोपरमेऽधिगम्यस्य वस्तुनस्ता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तत्समवस्थानसमयेकथंप्राप्तिर्भवेदितिनकथमपितल्लाभस्तासांसमभवत्तत ततोनिवृत्तानांतत्समये भगवत्पदलि
गानिनिरैक्षंत यदस्मासुचिदाभासप्रकाशोजायते एतत्समाधानेनेतरनिवृत्तिसहकृतेन भगवत्समागमोभविष्य
तीतिनिरधारयन् तदनंतरंतत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यजनितायाब्रह्मविद्याख्यवृत्तेःसकलस्वपरिवारमङ्गन्यायाःपदे
भिश्राणिभगवत्पदानिसाक्षात्कृत्य अत्रब्रह्मविद्याकारणीभूतमहावाक्यातर्निविष्टपदसंबंधाद्ब्रह्मविद्यायाःपदवल
भ्यावर्ण्यते भिश्रीभावश्चविषयविषयित्वरूपःवृत्तिविषयत्वंचब्रह्मणःसंप्रदायसिद्धं अतस्तत्त्वमसीत्युपनिषत्वैत्तदा
दिभिर्ब्रह्मपदानिसच्चिदानंदस्वरूपाणियदस्माभिःसर्वतोनिवृत्तकथमपिपरोक्षतयाभगवल्लिंगानिनिरैक्षंततता
निब्रह्मविद्याख्यवृत्तेःसाक्षाद्विषयभूतानीत्यहोमहत्सौभाग्यंब्रह्मविद्याधिकायाइतिस्वात्मानंतिरस्कृत्य
सचभगवान्सर्वाख्यवाह्याभ्यंतरगोचरःसगुणादिषयिणीश्रुत्वा एकामेवब्रह्मविद्यांस्वयंराधिकास्वरूपांमही
त्वागतवान् ततस्ताभगवत्पदरेणुन्भगवदाकारप्रत्ययानमस्तकेधारितवंत्य अयस्यविक्षेपस्यनिवृत्त्येतदनेन
समाधिस्थाबभूवुःस्वस्यचसगुणावलंबनेन निर्गुणाक्लेनिरंतरंविमर्षेणताभाक्रोशंतिस्म तल्लीलांचवक्रधाव।
णीयांचक्रुःतद्यथाहेगोप्यःरमांरत्निवधूभगवानूर्ध्वनिम्नकेवलंब्रह्मणःस्वरूपंस्तायतेरत्निसस्वरूपंअसंप्रज्ञातेनावलो
कनेतस्याप्यैकरस्यात्रत्येवंतांहृत्स्थस्यपरमात्मनःप्रबोधकत्वेनधारयंतःस्वपदोपलक्षितंस्वरूपंभाराक्रांतमिव
विस्पष्टंलभ्यतेरात्तदर्थंचपुष्पावचीयास्याःकेशप्रसाधनंकृतम तच्चस्वस्वरूपमेतद्गोचरतामापादयताभगवत्ताम
महत्सौभाग्यसमर्पणरूपं भगवांश्चपदैताभ्योविद्युत्पतामेकाग्रहीतागत्वा तयैवकेवलंआत्मारामोऽन्वंदितआत्व
ऊैकरसस्वरूपोरेमे अधिकार्थ्यतःकरणवस्त्वारूढोजातइत्यर्थःएतादृशसाक्षात्काररलक्षणबाधाहस्मरतिमंतराका।
मातराणांनराणांनरीणांचदैन्यंदुरात्मताचमुख्यात्मताल्लाभप्रयुक्तानापैतिसाचवरिष्ठवृत्तिःस्वात्मानंबहुम।
न्यमानाचविष्ठावमव तदातामपितत्याज एतेनयदाहवृत्तिःब्रह्मलक्षणविषयाभिमुख्येत्यक्तास्वमात्राभिमुखीभवति

तदापुनर्वृत्तितिरोभवतीति तथैकंचित्कालंवृत्तिविषयीभूत्वापुनस्तामपित्यक्त्वाकेवलंस्वस्वरूपेएवावतिष्ठत
इतिबाध्यते यत्संबंधादियंसर्वोत्कृष्टाऽसीत तद्वियोगेनातुराक्लिष्टइतराभिःसमस्तीतालक्षणंसंगमंलेभेततः
सर्वाअपिभगवत्समागमन्विष्टत्यःतमःप्रविष्टप्रकाशसामर्थ्यमालोचाचितलक्षणायायमुनानद्याःसमीपेकृस्नतहु
णांश्चसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिरूपानेवजगुःआत्मागाराणिचप्रज्ञानाहंकारादीनिनसस्मरुःअध्यायःसमाप्ति।
तेषिकंजन्मनाव्रजःअयतइंदिराशश्वदत्रहि दयितदृश्यतांदिक्षुतावकाल्त्वयिधृतासवस्त्वाविचिन्वते हेदं[illegible]
तेषिकंजन्मनाव्रजःअयत इंदिराशश्वदत्रहि दयितदृश्यतांदिक्षुतावकाल्त्वयिधृतासवस्त्वाविचिन्वते [illegible]
परमप्रेमास्पदत्वजन्मना प्रादुर्भावेनब्रजःदेहेन्द्रियसंघातोधिकंजयति सत्तास्फूर्तिवत्तयाभासते [illegible]शो
परमप्रेमास्पदत्वजन्मना प्रादुर्भावेनब्रजःदेहेन्द्रियसंघातोऽधिकंजयति सत्तास्फूर्तिवत्तयाभासते [illegible]
भाष्यैवनिरंतरंश्रयतेसौंदर्यादिगुणाक्रांततयाप्रतीयते तस्माद्यस्यात्मत्वमस्तादिन[illegible]तस्यातंत
भाष्यैवनिरंतरंश्रयतेसौंदर्यादिगुणाक्रांततयाप्रतीयते इमग्रस्मज्ञत्वणावत्[illegible]दिकप्राणफल्ला।
मलिनस्यापीयंप्रतीतिस्तेनतयादृश्यतांअनुभवविषयत्वंप्राप्यतां [illegible]हेसरतरूनाथ।
पंचकोशविवेकादिनालाभेवविचिन्वतेअन्विष्यंतिरंतवदर्शनेनैवसंसारनिवृत्तिर्भन्यः[illegible]तदाकार
हेवरद शरत्कालीनजलवत्स्वच्छेआशयेऽत्यनिर्वचनीयमज्ञानं शुक्लस्यतत्तद्विषयस्यस[illegible]रतीतस्येकमल
अंतःकरणवर्तीदृशांअसाधुजातमनिर्वचनीयोत्पत्तिमद्यत सद्रूपेब्रह्मणिसररसि[illegible]प्रतीतस्येकमल
अंतःकरणवर्तीदृशांअसाधुजातमनिर्वचनीयोत्पत्तिमद्यत तयोर्भेदिषिकया विनाशयतस्तवदृशैवदर्शनेनदृहवधोजन्मभ[illegible]संसतिप्रव
स्थानीयमज्ञानंतदुदरस्थीअतयोर्भेदिषिकया विनाशयतस्तवदृशैवदर्शनेनदृहवधोजन्मभ[illegible]संसतिप्रव
स्थानीयमज्ञानंतदुदरस्थीअतयोर्भेदिषिकया तवतत्त्वज्ञानमेवास्माकंरक्षणंभवति तुच्छज्ञानंविषस्वरूपस्यजडस्यात्
शलक्षणविनाशःपुनर्नभवतिकिंच तवतत्त्वज्ञानमेवास्माकंरक्षणंभवति तुच्छज्ञानंविषस्वरूपस्यजडस्यात्
शलक्षणोविनाशःपुनर्नभवतिकिंच तवतत्त्वज्ञानमेवास्माकंरक्षणंभवति
नस्यविनाशकं स्वलानांभयंकरंदुःखवर्षेर्वातवज्राशकरं क्षणिकस्याहंकारदेहकं नित्यकर्मादिसमाध।
तधर्ममयेआत्मनिज्ञातंसर्वतोऽभयंवर्तते भवांश्चगोपिकानांअस्माकमानंदकरोनभवतीतिनयतोऽखिल।
देहिनामंतरात्मदृक्अंतर्यामीमनआदीनांमात्वंतांसत्त्ववतांसमुदायेविश्वस्यकार्यकारणसंघातस्यगुप्तयेऽदे।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पिवान् तदभावे परंविश्वानित्यतएवस्वयंभगवद्भिश्रुते॥ अतः स्वस्वरूपप्रकाशनार्थंतवचरणशरणमीयुषांनोऽ
स्माकंशिरस्सिकरकमलंश्रियामोसलत्पायेनपालिगृहः कृतस्तादृशंभमोमांसंदनेच्चनदेहि तेनैव भवत्सान्ना
त्कारस्वरूपंलप्स्यामः किंतुजननस्यास्मत्समुदायस्यार्तिविनाशकर येनवस्मायंभवत्प्राप्तिकालेवियोगः संपादि
तस्तस्यापिविनाशोभवतैसंपादनीयः स्वसनीस्तमुखारविंदप्रकटय अतः करणशुद्धिविनैतद्दुर्लभं चेत्तस्यापित्व
दधीनैव अतोऽस्माकंयेकेचित्तस्यास्तापप्रयोजकाः प्रणतिप्रतिबंधकामदमानादयउन्नतभागाः कुचस्थानी
यास्तेषांमर्दनाय अस्मदंतर्निविष्टकामविनाशायप्रणतपापानपूर्वकंपापकर्षणं तवचरणैरस्मत्सर्वभोगैस्त
पस्विभिरनुगम्यमानंमोसलक्ष्मीप्रदंयथाकालियनागस्यफणास्वर्पितं तथेदंस्वपदांबुजंसमाधानार्थम
स्मभ्यंसमर्पय किंच हेपुष्करेक्षणहृदयकमलातः सातिरूपेणाद्दष्टिकर्तः कर्मविंकिंकर्यामस्तंत्वोयादृर्ययमा
वर्तितस्याप्तासुवेदशिरोमस्तवस्मात्मिकात्मत्तमधुरार्थकबुधजनमनोज्ञतवोक्षपुटनिःसृताधरामृतवा
क्येः संवादेएकवाक्यतारूपः मत्यातथाप्रार्थयामः यदेकत्वेहोत्तवाक्येषुवस्तुप्रकाशयते येनचांतःकरणवृत
योदृश्यते यथातस्मादंतःकरणवृत्तीनांविरुद्धार्थगोचरत्वंनस्यादित्यर्थः यथोक्तंमनुना यमोवैवस्वतोराजा
यस्तवैषहृदिस्थितः तेनचेदविवादस्तेमागंगांमाकुरूनामरतिं वस्वतापनांमहिमानंगृणंति हेभगवन् तव
कथाश्रवणाभ्यासमृतं अन्ततसाधनत्वेनश्रवणस्यविधानात् तप्तानांविविधतापतप्तानांजीवनं कविभिर्ब्रह्म
विद्भिः सनकादिभिः स्तूयमानंकल्मषापहंनहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यते तद्यथैषीकातूलमग्नौप्रो
तंप्रदूयते एवंहास्यसर्वेपाप्मानः प्रदूयंते इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानमाहात्म्यकीर्तनेन तद्धासानांमुपितथैवपा
पनाशकत्वात् श्रवणमात्रंतत्वंयेपिञमंगलनाशकत्वात् श्रीमदाततंयेऽधिकारिजनेउपदिशंति तेपेद

तेतत्प्रतिकर्तुंनशक्यते अतएवेमेभूरिदाइति यदाचलदीयएवंतत्पदवाच्यार्थजीवस्वरूपेऽस्मदीयादृष्टिःपत
तितदातेसंसाराशत्रानानाविधमुच्चावचदुःखजातंअनुभवंतंदुःखादिमुसुखादिभ्रमवंतंपश्यतीनामती
वमनः क्षोभंयाति कदास्यसंसाराद्दुद्धारोभविष्यतीतिश्चहृद्गतिश्चस्फुरति प्रहसितमित्यनेन दुःखेष्वसुखता
भ्रमः अनित्यासत्येषुनित्यत्वसत्यत्वभ्रांत्याप्रियाणांविषयाणांप्रेमपदैकमीक्षणंचयदीक्षणं यच्चास्यचेष्टुचि
त्वभ्रमादिहरणंयस्मिन्विषयेरोदनंकर्तुमुचितं तत्रप्रहसितंयेषुचविषयेषुदृष्टिरुचितातत्रप्रेमवीक्षणंय
त्रचनिवृत्तिरुचितातत्रविहरणमित्यादितेचरित्रंकस्यविदुषोमनोनक्षोभयेत् तदेतद्ध्यानमंगलम् तथा
रहसिविषयभोगसंकेतास्तत्रापिहृदिस्पृशः हृदयप्रविष्टाअभिनिवेशाएतानिजीवचेष्टितानिअतीवक्षोभं
जनयंति किमितिस्वस्यस्वरूपमेवबंधसंस्मरणंस्याभिनिवेशइति तथाहेजीवभावापन्न त्वंयदाव्रजात्देह
मध्यात्पशून्इंद्रियलक्षणान्चारयन् विषयलक्षणेषुमार्गेषुभ्रामयन्नपिचलसि अहं अत्तास्पष्टेत्या
यभिमानंभवसि तदातेपरंवस्तुतत्त्वस्वरूपं सच्चिदानंदघनंपरमसुंदरं यत्सौंदर्येणासुंदरमपिभुवनात्मकं
दृश्यमानंभवतितदातेपरंवस्तुतत्त्वस्वरूपं
कमलंसुंदरवत्प्रतीयते तदेवंविधंशिलतृणांकुरस्थानीयैराध्यात्मिकादिसंज्ञैर्दुःखैर्व्यथासीदतीतिवयंव्याकु
लतांगच्छामः यत्वंस्वरूपमस्तंसर्वविषयसंबंधिमत्वात्तदर्थेव्यथाखेदंप्राप्नोषि तथाविवेकात्मकस्यदिनस्यांतेपि
तन्पलक्षणंमुखंनीलकुंतलस्थानीयैरावृतं घनरजस्वलं वित्ताद्यर्थविक्षेपात्वादकेनरजोगुणेनचावृतंविभ्रत
पुनःपुनस्तज्जन्मादर्शयन्नोऽस्माकंमनसिरमणियच्छसिस्मेत्याश्चर्ये अविवेकादिसमस्तशत्रुपराजयेसामर्थ्य
रूपवीर्यसंपन्नइत्येवंनानाविधदुर्दशासहस्रमनुभवतोजीवस्यकृतेहेभगवन् तत्पदार्थब्रह्मस्वरूपस्यानुग्रहेणैव
स्वचरणकमलपराक्रमेण एतस्यसमुद्धारः कर्तव्यः प्रणतकामदेनब्रह्माद्यर्चितेनतानमस्मिशोभाप्रसन्नसंसा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि

११

रिकापसहस्रसमुच्छेदक्षमेनपरमसुखप्रदेनचरणकमलेनकेवलमस्मैयममनुग्रहणीय: एतदनुगृह्णायदद्दामितुद्धि
योगंतंयेनमामुपयांति तदित्यादिस्ववचनेम्रुताज्ञानामृतं सुरतस्यपरस्परप्रीते: वर्द्धनंप्रियेष्टितानोत्पर्थमहा
सचममप्रियइत्युक्तेः शोकनाशनं तरतिशोकमात्मविदित्युक्तेः वेणुस्थानीयवेदांताभ्यासवतापुरुषेणस
सुसम्यक्चुंबितंआस्वादितं अनात्मपदार्थेषु रागनिवर्तकं दीयतां त्वत्स्वरूपमपश्यतांचत्रुटिरपिकालोयुग
वद्भवति यदाभवान्काननंव्रजति इत्यनेनपरोक्षतादर्शिता एतादृशः त्वरणमामृत यस्मिन्त्वणेभवत्स्वरूपता
नैभवेत् भवत्साक्षात्कारेप्रतिबंधकः पक्ष्मकृतदृगिरोधकः जडइत्तानंवर्तते येनचविषयाभिमुखीप्रवृत्तिः क्रिय
ते इदमेवतस्यकुटिलकुंतलत्वं इदानींस्वियांस्वीयत्वेनपरिग्रहार्थंप्रार्थयंते हेअच्युत पतिसुतान्वयभ्रातृबांध
वोपलक्षित सर्वसंबंधत्वाक्तातेअंतिकशरणंगतानां तवगतिमन्विषंतीनां तवैवोपदेशगिरामोहितानांपर
वशानांयेषांद्विद्वावापन्नानांनोऽस्मामविद्यानिशिनत्यागोविधेय: यथाचपूर्वंसंसारविषयेषु प्रहसितादिक
ममहृदिदानीं भगवंस्त्वद्विषयेयथारहसिसम्यक्तानंतत्रैवकामोस्य। प्रकृष्टाद्भूरेनानंदाविर्भावः तद्विषयएव
प्रेमवीक्षणंयथास्यात् तथासंपादनीयं तस्मिन्नेवमोहत्वत्स्यावहदुरोभूतेवसतोपरमधामनि अत्योत्कंठेन
मनोमुह्यते यस्मात्तवव्यक्तिः साक्षात्कारः वृजसंघातस्यसंसारारण्यपतितानांवनौकसांवजिनहंत्रीसर्वान
र्थनिवर्त्तिकरी विश्वस्यमंगलरूपा परमानंदाविर्भावकरी स्वजनानांभक्तानामज्ञानाहंकारादिलक्षणरोगा
णांनिषूदनं त्वत्स्पृहात्मनांनोऽनुग्राहायतत्कृत्यकरणीया तवपरमपदसाक्षात्कारहरणेऽशक्ताभीताः सत्यः
ततोऽपसृत्यकर्केशेषुस्तनेषु त्वत्सगुणपदकमलधारणक्षमेषुप्रदेशविशेषेषु यत्तेपदकमलं दधीमहिप
यात्वदात्मनोजीवस्यकूर्पस्थानीयाध्यात्मिकादिदुःखेभ्योयथानिवर्त्ति स्यात्तथाक्रमेणस्वस्वरूपसाक्षात्कार:

११

२५:

इत्येवंवृतयः श्रीकृष्णसाक्षात्कारपरमोत्कंठावत्यः प्रकृष्टंपरमात्मगानं अनधिकारिपुरुषदृष्ट्याप्रलाप
त्मकं अत्यंताधमजनापेक्षयासंदेनरोदनरूपंचचक्रुः इत्येवंस्वप्रवणानांभगवान्सगुणविग्रहः शुद्धस्वरूप
स्यवत्यगोचरतयाऽतिसुंदरमूर्तिर्मन्मथस्यापिमन्मथः यथाप्राणस्यप्राणश्चक्षुषश्चक्षुः मनसोमनःश्रोत्रस्यश्रो
त्रंमनसोमनइत्यादिरूपइव येनकामायापिसौंदर्यंदत्तं यस्यसौंदर्येनकदाचिदपैतिसाक्षादाविरभूत् स
गुणस्वरूपं ताश्चरंतय: सगुणस्यापिसंपूर्णस्वरूपग्रहणाशक्ता यथासंप्रकृतनसंस्कारानुरूपं तदेकक
रकमलंपदकमलादिशवर्निर्दिष्टंगृहीत्वा कृतार्थाअभवन् तत्रकाचित्तत्वमसिमहावाक्यजन्यामुख्याधिका
विद्याख्याभगवंतंसाक्षात्कृत्यपुनःपदेवउत्कंठांस्थितिंचक्रुः धृतीअवधीरयंतीवस्वात्मानमपिजेष्टनिर्दल
नव्यपदेशेन असंप्रज्ञातरूपेणसंकोचयंतीवस्वात्मन्युद्धस्वरूपमेतत् एवंकाचिद्योगजन्या योगारूढातद्रू
णैककृतवती काचितभक्तिभावेन तत्परायणासगुणविग्रहापिपरमानंदसुखंगृहीतवती ताःसर्वागृहीत्वा
अधिकारिणांचेतोनद्यास्तीरेकुंदमंदारादिस्थानीयैर्यमनियमादिभिः सुरभिर्योऽनिलोऽनिरुद्धः प्राणवायुस्तेन
निर्द्वंद्वपदंषट्चोर्मीयत्रतस्मिन्विवेकाख्यचंद्रसंबंधिविचारलक्षणकिरणसमूहेननिवृत्तरागदेषादिलक्ष
णतमस्के यथेष्टंरमणंचक्रे ताः पुनश्चैवंतरीयैस्तत्स्थितपृष्ठमासनंचक्रुः सेषुतरारोहणंकृतवत्यः ततोभगवता
सार्कं तासांसंवादोवृत्तः तत्रभगवद्वाक्येन येयथामांप्रपद्यंते तांस्तथैवभजाम्यहमित्येवंनिर्णयोजातः एवमधि
कारिपुरुषांतःकरणवृत्तीनांभगवत्साक्षात्कारसंपत्त्या अनादिमायावद्धस्यजीवस्यपरमपदनिवेशेनकृतार्थ
तासंपत्तिःभगवतास्वस्यजीवाभेदेनसमर्पितं नतरीक्षोपकृतिः श्लाघ्यते नपारयेहं निरवद्यसंयुजांस्वसाधुकृत्यां
विवुधायुषापिवः यामाभजनदुर्जयेगेहशृंखलाविवृश्च्यतदः प्रतियातुसाधुना ४ ततस्ताभिःसार्कंरासक्रीडाप्रथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेन हरिवंशे तास्तुपंक्तीकृताः सर्वा रमयंति मनोरमम् गायंत्यः कृष्णचरितं द्वंद्वशो गोपकन्यकाः द्वंद्वशो द्व
भ्यां प्रदेशाभ्यां वर्त्तते गोपः कृष्णो यासां ताः द्वंद्वशो गोपास्ताश्च ताः कन्यकाश्चेत्यर्थः यथोक्तं अंगनामंगनामंत
रे माधवो माधवं चांतरेणांगनाच्चांगना इत्थमाकल्पिते मंडले मध्यगः संजगौ वेणुना देवकीनंदनः रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदित्यादिस्मृतेः भगवान् प्रत्येकं वृत्तिभिः क्रीडां कृतवान् ता
भ्यः पृथक्च सर्वासां साक्षीभूत्वा मध्ये वर्त्तते इति इत्येवं ताभिः प्रतिनिशं रासक्रीडां कृतवति भगवति मध्ये कदाचि
च्छंखचूडशब्दितोंतरायो भगवतः सकाशाद्धृति गृहीत्वाऽन्यत्र निन्ये तस्यापि प्रभावर्जितेन भगवतैव निपातन
मकारि एतच्चेश्वरप्रणिधानेन उदेति समाधिलाभं तदायाभावं च सूत्रयता पतंजलिना स्पष्टीक्रियते ततः
कालांतरे दुरदृष्टरूपोऽरिष्टनामा वृषभमूर्त्तिरसुरः सर्वान् गोपान्तरान् गोपीश्च त्रासयन् श्रेयोमार्गपरिपंथी
प्राप्तस्तस्याप्यनायासेन भगवतैव विध्वंसः कृतः अतो भगवदाश्रितानां इन्द्रेणाप्यपकारः कर्तुं न शक्यते अनंत
रं देवानामपि महाभीतिप्रदो दुर्निवार्यवेगो मनस्तुरंगः केशी पातितस्तेन कर्मणा च भगवता केशवनाम लेभे।
कृष्णाज्ञानकंसोपजीवी सर्वे विनिवृत्तिविधामोह विषयाणि शास्त्राणि अविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्त्तंते इति भ
गवत्पादोक्तेः सच्चास्वस्वरूपोऽक्रूरो दयालस्वभावो भगवंतं उत्थाप्यत् तद्वद्रासपरिवारकं साज्ञानविध्वंसप्रव
णचेताः सर्वाधिकारियादवानां परमोत्सवाय हानाय पापत्य भगवंतं ज्ञानमूर्त्तियोगस्वरूपबलदेवसहितं मथु
रां निनाय तत्र च भगवान् श्रेयः परिपंथिनं भगवद्विरुद्धमतिं रजोगुणं रजकं विनाश्य सत्वगुणमूर्त्तिमाल
कारमनुजग्राह ततस्त्रिभिर्गुणैर्वक्रस्वरूपां त्रिवक्रां कुब्जां मनोवृत्तिमृज्वीं चक्रे सा च स्वजीवभूतस्य भगवद्वियोगम
सहमानास्तस्य भगवत्परिग्रहमध्ये स्थातुमनावक्रप्रार्थयामास भगवांस्ततस्तमपरिपाकमभिप्रायेण किंचित्कालं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts